

Elektronikus folyóiratok – helyzetkép

HOLL András

Harminc éve, 1987 elején indult a *Flora Online*, az első elektronikus folyóirat, amely ISSN számot kapott a Library of Congress-től (Arlinghaus and Zander, 2008) – számait hajlékonylemezen terjesztették, valamint egy Bulletin Board Systemről is letölthető volt. (Az elektronikus folyóiratok korai történetéről jó áttekintést ad McKnight et al. 1996-os cikke. A Michigan Egyetem kiadványa, a *Journal of Electronic Publishing*¹ pedig huszadik évfolyamához érkezik 2017-ben.) Érdeemes lenne összehasonlítani ezt az időszakot azokkal az évtizedekkel, amelyek a *42 soros Biblia* kinyomtatása után elteltek – mi azonban inkább az elektronikus folyóiratok jelenlegi állapotát és közvetlen lehetőségeit tekintjük át. Nem kerülhetjük meg azonban, hogy az elektronikus publikálás előnyeiről és hátrányairól ne ejtsünk szót.

Pro et contra

A *nyomtatott folyóiratok* közvetlenül, segédeszköz nélkül olvashatóak (egy bizonyos életkorig legalábbis, azután olvasószemüveggel...), hosszú ideig fennmaradnak, számos fizikai példányban léteznek különböző helyeken és rögzített változatot (version of record) adnak (Dudás, 2013).

Megtalálható, olvasható lesz-e vajon egy elektronikus folyóiratcikk évtizedek múlva? Megnéztük, megtalálható-e, olvasható-e az említett *Flora Online* három évtized után. Az ISSN szám és a cím megadásával könnyedén rábukkantunk az archívumra. A cikkek tömörített csomagok formájában, az eredeti hajlékonylemezek tartalmi szerint letölthetőek, és a megfelelő karakterkódolás kiválasztásával a cikkek olvashatóak – csupán a cikkek vége után marad látható némi bitmorzsalék.

Az *elektronikus folyóiratok* kereshetőek, könnyen másolhatóak és továbbíthatóak, jelentősen olcsóbbak a nyomtatottnál, (majdhogynem) bárholnan elérhetőek online, vagy adott esetben táblagépen tárolhatóak egy folyóirat összes évfolyamai. Publikáció utáni szolgáltatások is lehetségesek: a folyóirat lehetőséget adhat vitára és információkat adhat a cikk hatásáról, népszerűségéről.

Mind a papír, mind az elektronikus média esetében a megőrizhetőséget az szabja meg, milyen időközönként kell médiát váltani, és mennyibe kerül a váltás? A sivatagban eltemetett agyagtáblák, a sóbánya mélyén tárolt kerámialapocskák nagyon sokáig fennmaradnak – de létezik-e a mai kor embere számára az, ami a hálózaton nem elérhető?

Nem csupán hatékonyabb a digitális média a nyomtatottnál (az automatizálható indexeléssel, a könnyebb kereséssel), a papíralapú folyóiratokhoz képest új lehetőségeket is biztosíthat. Ilyen lehet a tudományos folyóiratcikkek kollektív annotálása (a kiadótól függetlenül). A digitális kommunikáció legproduktívabb megújítójának, *Herbert Van de Sompel*nek erre is van megoldása (Sanderson és Van de Sompel, 2010). Maga a kiadó is lehetőséget adhat a folyóiratcikkekhez megjegyzések fűzésére. A cikkek idézettségi adatait feltüntethetik a folyóirat webes felületén – erre lehetőséget ad például a CrossRef Cited-by Linking szolgáltatása. A CrossRef DOI-t használó folyóiratnak csupán a saját cikkeinek referenciáit kell beküldenie, hogy ezt a szolgáltatást igénybe vehesse. A *Journal of Librarianship and Scholarly Communication* a cikkek mellett feltünteteti a megtekintések és letöltések számát, valamint az Altmetric által szolgáltatott közösségi média említéseket. A cikk szerzője rendszeres e-mail összesítéseket kap a letöltésekről. Az elektronikus folyóiratok lehetőségeinek további kibontásával, a kibővített folyóiratokkal foglalkozik Holl (2013).

Tudományos folyóiratok, utánzatok, és ami a folyóiratok után következnek?

Mára a tudományos folyóiratoknál általánossá vált az elektronikus elérhetőség, számos folyóirat bezűntette nyomtatott kiadását (pl. a hazai *Information Bulletin on Variable Stars* 2014-ben, az *American Astronomical Society* folyóiratai 2015-ben). Számos új folyóirat indult, immár kizárólag digitális formában, új kiadóvállalatok alakultak elektronikus folyóiratok publikálására (mint pl. a nonprofit *Public Library of Science*, az üzleti alapon álló, jelenleg a Springerhez tartozó *BioMed Central*, a kairói székhelyű *Hindawi* – mindegyikük nyílt hozzáféréssel). 2016 végére a *Directory of Open Access Journals* (DOAJ) közel 9500 folyóiratot tartalmazott (ebből körülbelül 6600-ról cikk-szintű metaadatokat), a *ScienceDirect* és a *SpringerLink* kiadói szolgáltatóknál rendre több mint 3900, illetve 3300, míg az embargós *EBSCO* és *ProQuest* egyes csomagjaiban rendre több, mint 7500, illetve közel 5500 folyóirat érhető el teljes szöveggel. Míg a nyomtatott érában indult folyóiratok többsége előfizetéses üzleti modellt alkalmaz – legfeljebb egyes cikkek szabad hozzáférhetőségét teszik lehetővé, amennyiben a szerzők díjat fizetnek – az újonnan indult Open Access folyóiratok gyakorta Article Processing Charge-ot

(publikálási díjat) számítanak fel, a szerzői oldalról finanszírozva működésüket. Mindemellett nagyszámú indie tudományos szakfolyóirat jelenik meg a kiadó intézmény anyagi támogatásával, mind a szerzők, mind az olvasók számára ingyenesen. Az Open Access folyóiratokat Holl és Bilicsi (2016) tárgyalja részletesebben.

Olyannyira alacsony a technikai küszöb egy új folyóirat indításához, hogy az indie folyóiratok mellett megjelentek a tudományos kommunikáció parazitái. Működésüket a tudományos kutatókat érintő publikációs kényszerre alapozzák – a kutatóknak előmenetelükhöz publikációs tevékenység felmutatására van szükségük. A *parazita folyóiratok* (*predatory journals*) agresszív marketinggel veszik rá a kutatókat, hogy a nagy kiadókéhoz képest alacsony publikálási díj ellenében cikkeket helyezzenek el. Ezek a folyóiratok azonban csak utánzatok – a tudományos kommunikáció egyik legfontosabb összetevőjét – a szakmai bírálati rendszert – csak látszólag működtetik. A szélhámos utánzatok mellett számos jó szándékú, de a publikálás gyakorlatában járatlan, újonc folyóirat is feltűnik. (A parazita és a valódi tudományos folyóiratok határmezsgyéjén mozgott a Hindawi néhány folyóirata is.) A szerzőknek azt ajánlhatjuk, ellenőrizzék, valóban indexelt-e a folyóirat vagy csupán állítja magáról? Csak olyan folyóiratnak küldjenek cikkeket, amit maguk is olvasnak, csak olyannak, amit a DOAJ indexel.

Újabban olyan törekvések is megjelentek, amelyek az elektronikus médium lehetőségeit kihasználva immár nem folyóirat keretben képzelik el a tudományos kommunikáció jövőjét. Egyes folyóiratok, mint az *Atmospheric Chemistry and Physics* két szinten kezelik a beküldött cikkeket: a kéziratok a Discussion felületen jelennek meg, nyilvánosan bírálhatóak, majd az elfogadott cikkek átkerülnek a fő lapba. A *rátét-folyóiratok* (*overlay journal*) repozitóriumokban elhelyezett kéziratokból építkeznek, csak a bírálati folyamatot szervezik, a cikkek közlését is a repozitóriumokra bízzák. Az arXiv-ra építő rátét-folyóirat-kísérlet a *Discrete Analysis*⁵ és az *Open Journal (on Astrophysics)*⁶. A kollaboratív, felhő alapú kéziratkészítő szolgáltatás, az *Authorea*⁷ nem csupán kézirat-archívumként működik a segítségével készített kéziratokat közzétéve, hanem publikációs platformként is hirdeti magát⁸. A kutatók egyre gyakrabban közölnek komoly tudományos műveket blogokban. Itt fel kell tegyük a kérdést: milyen alapvető kritériumoknak kell a tudományos közlésnek megfelelnie? Véleményünk szerint a peer

review (bírálat) nélkülözhetetlen, történjen bármilyen módon vagy fázisban. De alapvető könyvtári szempont a megtalálhatóság és a hosszú távú elérhetőség: szerepel-e a publikáció a szakirodalmi indexekben, van-e DOI azonosítója?

Open Journal Systems

Meg vagyunk győződve arról, hogy az indie tudományos folyóiratok fontos szerepet töltenek be. Azokban az országokban, azokon a tudományterületeken, ahol a vezető folyóiratok közlési díjainak előteremtése gondot okoz, ezek jelenthetnek megjelenési lehetőséget. De igaz az is, hogy az újonnan kialakult témákban, tudományterületeken, ahol a felpezsdülő eszmecsere fórumot igényel, a független folyóiratok nyújthatják a gyors megoldást. A nehézséget mindig a tudományos bírálati rendszer működtetése, a megfelelő színvonalú kéziratok toborzása jelenti, a technika nem akadály.

A független tudományos folyóiratok kiadásához – a szerkesztőségi munkamenet és kéziratkezelés támogatására, valamint a webes publikációra – több nyílt forráskódú, ingyenes szoftver áll rendelkezésre. Ezek közül a legelterjedtebb az Open Journal Systems (OJS)⁹.

Első verzióját 2001-ben adta közre a kanadai alapítású Public Knowledge Project (PKP). 2016 végére több mint 10 000 aktív folyóirat működött OJS alapon – ezeknek talán fél százaléka Magyarországon. Az OJS

- támogatja a kéziratbeküldést és a szerkesztőségi kézirat-feldolgozást;
- a cikkek publikálását a weben, különböző olvasói szolgáltatásokkal;
- szükség esetén késleltetett Open Access közzétételt és előfizetési hozzáférést;
- kapcsolatot a különböző indexelő szolgáltatásokkal és egyedi azonosítókat biztosító szervezetekkel.

Fontos előnye a különböző szabványok támogatása, mint a DOI, az OAI-PMH vagy az ORCID. Ezek elősegítik az DOAJ-ban vagy az MTMT-ben való indexelést. Meg kell említsük, hogy a PKP az OJS mellett további szabad szoftvereket is fejlesztett a tudományos kommunikáció támogatására: az Open Monograph Press-t és az Open Conference Systemset.

A könyvtárak feladatai

Az elektronikus folyóiratok világában a tudományos szakkönyvtárak legfontosabb feladata a kiadói folyóiratcsomagokhoz való előfizetési hozzáférés biztosítása. A folyamatosan növekvő költségek hatalmas terheket rónak a könyvtárakra, és elszívják a forrásokat a könyvek vásárlásától. Amint a kínálat egyre kevesebb szolgáltatónál összpontosul, a könyvtárak is előfizetői konzorciumokba tömörülnek. Ezek a konzorciumok sem tudnak azonban sikerrel szembeszállni a szolgáltatók áremelési törekvéseivel, ha a könyvtárak nem közvetítenek a z olvasók (kutatók) és a konzorciumok között.

Azon túl, hogy a könyvtárak előfizetnek a nagy, üzleti bibliográfiai szolgáltatásokra, olvasóikat tájékoztatniuk kell az indie folyóiratok tartalmait indexelő szolgáltatásokról is. Mi több, meg kell próbálniuk mind jobban integrálni könyvtári keresőszolgáltatásaikba (discovery services) az Open Access tartalmakat is, különös tekintettel a helyi tartalmakra. Az intézmény által kiadott, OJS platformon működő folyóiratok közvetlenül arathatóak az OAI-PMH felületen keresztül, míg azoknak a folyóiratoknak a cikkeiket, amelyek nem támogatják az OAI-PMH protokollt, az intézményi repozitóriumi archiváláson keresztül tehetőek láthatóvá.

Fontos feladata a tudományos szakkönyvtáraknak a kutatók/oktatók informálása. Mind a közlésre megfelelő folyóiratok kiválasztásában – a paraziták elkerülésében, mind a közlési díjak kezelésében szerepet vállalhatnak.

Az elektronikus folyóiratokkal kapcsolatos tevékenységek az MTA KIK-ben

Az Elektronikus Információs Szolgáltatás Nemzeti Program stratégiai tervének eleme az Open Access kezelése. Figyelemmel kívánjuk kísérni az OA tartalmak arányának alakulását a szolgáltatók kínálatában, és megvizsgáljuk az Open Access közlési díjakra vonatkozó feltételek beépítésének lehetőségét a szolgáltatókkal való megállapodásokba. Adatokat kívánunk gyűjteni a hazai közlési díjfizetésről – meggyőződésünk, hogy az előfizetések és közlési díjak adatait együtt kell kezelni. Mindazonáltal több figyelmet kívánunk fordítani a tiszta OA tartalmakra is – ez utóbbi törekvés része a DOAJ-val történt kapcsolatfelvétel. Az MTA Könyvtár és Információs Központ belépett a DOAJ-ba, és az EISZ felajánlotta a hazai kutatóintézetek könyvtárai konzorciális tagságának finanszírozását.

A könyvtár által bevezetett, *EX LIBRIS Primo* keresőszolgáltatásba integráltuk a könyvtári katalógus mellé a *REAL* repozitóriumban való keresést. A könyvtár – különböző megállapodások keretében – hazai tudományos folyóiratok tartalmait archiválja a *REAL* különböző gyűjteményeiben. A *REAL*-J-ben teljes folyóiratszámokat, a *REAL* alapgyűjteményben szakcikkeket tárolunk, esetenként késleltetett hozzáféréssel (embargóval). Az archivált folyóiratok között megtalálhatóak az Akadémiai Kiadó folyóiratai és indie lapok is.

2017-től a KIK OJS platform szolgáltatást indít. A könyvtár szerverein futó OJS szoftver több különböző folyóiratnak ad majd otthont – köztük a *Magyar Tudománynak*. A folyóiratokat a szerkesztőségek kezelik, a könyvtár csak a technikai háttérrel adja. Folytatjuk a DOI azonosítók biztosítását, és a cikkek MTMT-ben való feldolgozását is.

Az OJS további hazai elterjesztését, a szoftvert felhasználók együttműködését kívánjuk segíteni a hazai felhasználói csoport (OJS Hungarian Users Group) megalapításával – a csoport számára webes szolgáltatásokat ajánlunk.¹⁰ A webes fórumon túl a SZTAKI-KIK együttműködésben kifejlesztett OAikereso¹¹ szolgáltatást kibővítettük OJS-t alkalmazó folyóiratok (vagy általánosabban: OAI-PMH-val aratható folyóiratok) aggregáló felületével. A hazai független OA folyóiratok megbízhatóságát és a kutatók bizalmát erősítendő az MTMT Repozitórium Minősítő Bizottságának hatáskörét ki fogjuk terjeszteni a folyóiratokra is. A minősítés természetesen csupán a tudományos kommunikáció jó gyakorlatainak alkalmazását vizsgálhatja – a tartalmi szempontokat nem.

Irodalom

Az elektronikus források utolsó megtekintése: 2017. január 16.

ARLINGHAUS, A.L. – ZANDER, R.H.: Electronic journals: then and now... = *Solstice*, 19. v. ol. 2008. 2. no..
<http://www.mobot.org/plantscience/ResBot/Repr/Arling-Zand-ElecJour-Solstice08c31.pdf>

DUDÁS Anikó: A tudományos kiadási eljárás kéziratváltozatainak terminológiája = *Tudományos Műszaki Tájékoztatás*, 60.

évf. 2013. 11–12. sz. http://tmt.omikk.bme.hu/show_news.html?id=5832&issue_id=554

HOLL András: A kibővített folyóiratok (enhanced journals) = *Könyv és nevelés*, 15. évf. 2013. 3. sz.. <http://real.mtak.hu/6786/>

HOLL András: Szövegbányászat, adatbányászat, ismeretfeltárás = *Magyar Tudomány*, 176. évf. 2015. 6. sz. 680.
<http://www.matud.iif.hu/2015/06/05.htm>

HOLL András – BILICSI Erika: Az Open Access és a sárgaköves út = *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás*, 63. évf. 2016. 9. sz. <http://real.mtak.hu/41769/>

McKNIGHT, C. – DILLON, A. – SHACKEL, B.: The electronic journal and its implications for the digital library. In: T. Harrison and T. Stephens (eds.) *Computer networking and scholarly communication in the 21st Century*. NY : SUNY Press, 1996. 351–368. p.

SANDERSON, R. – VAN de SOMPEL, H., (2010).; Making web annotations persistent over time, arXiv:1003.2643v2
<https://arxiv.org/abs/1003.2643>

Jegyzetek

- <http://www.journalofelectronicpublishing.org/>
- <http://www.portico.org/digital-preservation/>
- <https://www.lockss.org/>
- Cruse, P., Haak, L., & Pentz, E. (2016). Organization Identifier Project: A Way Forward. ORCID. <http://doi.org/10.5438/2906>
- <http://discreteanalysisjournal.com/>
- <http://astro.theoj.org/>
- <https://www.authorea.com/>
- „Publish your work (original research, blog post, how-to’s, essays, etc.) as a preprint or as a final version of record.”
- <https://pkp.sfu.ca/ojs/>
- <http://openaccess.mtak.hu/index.php/ojs>
- <http://oaiikereso.sztaki.hu/kereso/index.php>

Beérkezett: 2017. január 16.

